

УДК 378.147

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНOSTI СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Хіценко Л.І., к. пед. н.,
завідувач кафедри східних мов
Національна академія Служби безпеки України

Статтю присвячено проблемі визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю. Робота розкриває поняття «критерій», «показник». Автор виокремлює когнітивний, операційно-функціональний та емоційно-оцінний критерії. У статті подано зміст критеріїв та показників сформованості соціокультурної компетентності з урахуванням професійної спрямованості іншомовного навчання.

Ключові слова: соціокультурна компетентність, критерій, показник, рівень сформованості соціокультурної компетентності.

Статья посвящена проблеме определения критериев, показателей и уровней сформированности социокультурной компетентности соискателей высшего образования учебных заведений неязыкового профиля. Работа раскрывает понятия «критерий», «показатель». Автор выделяет когнитивный, операционно-функциональный и эмоционально-оценочный критерии. В статье представлено содержание критериев и показателей сформированности социокультурной компетентности с учетом профессиональной направленности иноязычного обучения.

Ключевые слова: социокультурная компетентность, критерий, показатель, уровень сформированности социокультурной компетентности.

Khitsenko L.I. CRITERIA, INDICATORS AND LEVELS OF DEVELOPMENT OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCE

The article is devoted to the definition of criteria, indicators and levels of formation of socio-cultural competence of the higher education applicants of the institutions of non-language profile. The work reveals the concepts of “criterion”, “indicator”. The author highlights the cognitive, operational-functional, emotional-estimative criteria. The article presents the contents of criteria and indicators of formation of socio-cultural competence based on professional orientation of foreign language learning.

Key words: socio-cultural competence, criteria, indicators, level of formation of socio-cultural competence.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли у всіх сферах життя виникають чисельні культурологічні та соціальні зв'язки, відбувається перерозподіл ціннісних орієнтирів і мотивацій у системі освіти. Тому актуальним питанням сфери освіти є взаємодія та взаємовплив освітніх середовищ, використання інноваційних знахідок однієї країни в освітньому просторі інших країн. Для систематизації такої роботи Комітет міністрів Ради Європи посприяв створенню ефективної загальноєвропейської системи обміну з питань теоретичних досліджень та практичних надбань у сфері вивчення іноземних мов шляхом підготовки документа «Modern Languages: Learning, Teaching, Assessment. A Common European Framework of Reference», у якому результатом навчання іноземній мові визначено формування комунікативної компетентності, що складається з лінгвістичного, соціолінгвістичного та прагматичного компонентів: фонологічні, лексичні, граматичні знання, вміння та навички; соціокультурні знання, вміння та навички; екстралінгві-

стичні елементи. Тобто Радою Європи з мовних питань визнається, що навчання іноземним мовам відбувається на трьох рівнях – лінгвістичному, соціокультурному та екстралінгвістичному, а результатом процесу вивчення іноземної мови є формування полікультурної особистості, готової до міжкультурного спілкування, що неможливо без соціокультурних знань, умінь та навичок. У зв'язку з цим актуалізується проблема формування соціокультурної компетентності (надалі – СКК) як однієї з ознак готовності особистості до виконання професійної діяльності у полікультурному просторі, використовуючи іноземну мову як засіб комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування соціокультурної компетентності знайшла своє обґрунтування в роботах зарубіжних та вітчизняних науковців: Н. Білоцерківської, Л. Брацуна, І. Воробйової, Л. Грішаєвої, І. Закирьянової, Т. Колодько, Ю. Кузьменко, Р. Міньяр-Белоручева, В. Сафонової, П. Сисоева, В. Топалової, С. Шехавцової та ін. Теоретичні та

методичні питання формування СКК у процесі професійно-орієнтованої мовної підготовки в немовному вищому навчальному закладі розглядаються у низці дисертаційних робіт (Т. Белова, Н. Бобаль, М. Ванягіна, Р. Гришкова, І. Жукевич, Н. Мороз, Л. Панченко, С. Пахотіна, Н. Петрищева та ін.).

Зазначені вище дослідження сприяють систематизації наукової інформації щодо СКК, проте проблема визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю розроблена недостатньо та потребує подальшого наукового пошуку.

Постановка завдання. Беручи до уваги той факт, що про ефективність будь-якого процесу можна говорити лише після визначення міри відповідності отриманих результатів очікуванню, метою цієї статті є розробка критеріїв та показників, необхідних для оцінювання рівнів сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині йде активний пошук наукових підходів до проблеми педагогічного інструментарію, необхідного для визначення рівнів сформованості будь-якої компетентності. Узагальнюючи проаналізовані дослідження, можемо зробити висновок, що структурні компоненти соціокультурної компетентності співвідносяться із категоріальним апаратом «критеріїв» і «показників» педагогічного інструментарію, тому ми взяли їх до уваги для виявлення рівнів сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю.

Перш ніж визначити критерії, показники та рівні сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю, уточнимо поняття «критерій» та «показник».

Згідно із визначенням, поданим у словнику іноземних слів, «критерій» походить від грецького слова «kriterion» і означає ознаку, на підставі якої робиться оцінка, визначення або класифікація чого-небудь [6, с. 568]. Український педагогічний словник визна-

чає поняття «критерій» як засіб, оцінку, мірило чого-небудь [3, с. 181]. А. Журкіна, С. Чистякова у визначенні критеріїв і показників виходять із цільової установки, що критерій – це трансформована мета [8]. П. Підкасистий також розглядає мету як загальний критерій [7, с. 397–398]. Іншими словами, критерій є якісною характеристикою ефективності процесу, за допомогою якого оцінюється міра досягнення мети.

Кількісним вираженням критерію є показники, за допомогою яких можна виміряти сформованість того або іншого критерію. На думку О. Елькіної, «показник – це те, що доступно сприйняттю, що показує наявність чого-небудь» [5, с. 153]. «Показник» є конкретним проявом сутності якостей процесу чи явища, тобто складовою частиною критерію, тому поняття «критерій» за своїм обсягом ширше, ніж «показник». Отже, критерій як загальна характеристика педагогічного явища чи об'єкта може мати декілька показників.

Під час вибору критеріїв і показників сформованості СКК здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю керувались такими вимогами: розробка критеріїв та показників повинна виходити з мети дослідження; сформовані критерії мають бути об'єктивними та адекватними, тобто відображати ознаки, притаманні предмету, що вивчається; стійкими та надійними, оскільки мають віддзеркалювати сутність явища та повторюватись; система взаємопов'язаних ознак повинна розкривати всі складові явища [1; 2; 4].

Грунтуючись на теоретичних розробках Є. Артамонової, А. Ахметзянової, Є. Буйла, Р. Гришкової, М. Дуранова, Н. Єфремової, Ю. Коган, С. Колової, С. Пахотіної, С. Шукліної, М. Бирам (M. Byram), Е. Тароне (E. Tarone) та ін. щодо СКК, узагальнюючи особистий практичний досвід педагогічної діяльності та враховуючи різноманіття і різнобічність підходів до виявлення категоріального апарату й педагогічного інструментарію для визначення критеріїв, можемо виокремити три критерії.

Когнітивний критерій дозволяє вимірювати рівень сформованості інформаційного компонента соціокультурної компетент-

Таблиця 1

Засоби діагностики рівня сформованості соціокультурної компетентності

Критерії	Засоби діагностики
Когнітивний критерій	Країнознавчий / лінгвокраїнознавчий тести, педагогічне спостереження, методи «Дискусія», «Полілог»
Операційно-функціональний критерій	Методи «Незакінчене речення», «Дискусія», «Полілог», педагогічне спостереження, аналіз твору
Емоційно-оцінний критерій	Анкета, діагностика самооцінки особистості (М. Фетіскін)

Таблиця 2

**Рівні сформованості соціокультурної компетентності
здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю**

Критерії	Рівні сформованості			
	Високий 90–100 балів	Середній 75–89 балів	Низький 60–74 балів	Критичний 0–59 балів
Когнітивний критерій	Знання загальнокультурного характеру (культури спілкування, культури усного і письмового мовлення)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом загальнокультурних знань	Здобувач володіє середнім обсягом загальнокультурних знань	Здобувач володіє невеликим обсягом загальнокультурних знань	Здобувач не володіє загальнокультурними знаннями
	Знання культурно-національного характеру (культурних цінностей, реалій, способів життя, етичних і моральних норм поведінки, моделей соціальних ситуацій країни, мова і культура якої вивчаються)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом культурологічних знань національного характеру	Здобувач володіє середнім обсягом культурологічних знань національного характеру	Здобувач володіє невеликим обсягом культурологічних знань національного характеру	Здобувач не володіє культурологічними знаннями національного характеру
	Знання країнознавчого характеру (знання зі сфери географії, природи, історії, політики, економіки країни, мова і культура якої вивчаються)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом лінгвокраїнознавчих знань	Здобувач володіє середнім обсягом лінгвокраїнознавчих знань	Здобувач володіє невеликим обсягом лінгвокраїнознавчих знань	Здобувач не володіє лінгвокраїнознавчими знаннями
	Знання спеціального країнознавства (знання зі сфери права, політичної обстановки, що визначають сучасні реалії суспільно-політичного й економічного життя країни, мова і культура якої вивчаються)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом спеціального країнознавства	Здобувач володіє середнім обсягом спеціального країнознавства	Здобувач володіє невеликим обсягом спеціального країнознавства	Здобувач не знає спеціального країнознавства
	Знання лінгвокраїнознавчого характеру (мовного матеріалу, лексичного фонду, знання конотативної і безеквівалентної лексики країни, мова і культура якої вивчаються)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом лінгвокраїнознавчих знань	Здобувач володіє середнім обсягом лінгвокраїнознавчих знань	Здобувач володіє невеликим обсягом лінгвокраїнознавчих знань	Здобувач не володіє лінгвокраїнознавчими знаннями
	Знання спеціального лінгвокраїнознавства (знання зі сфери права, правоохоронної діяльності країни, мова і культура якої вивчаються)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом спеціального лінгвокраїнознавства	Здобувач володіє середнім обсягом спеціального лінгвокраїнознавства	Здобувач володіє невеликим обсягом спеціального лінгвокраїнознавства	Здобувач не володіє спеціальним лінгвокраїнознавством
	Знання соціолінгвістичного характеру (мовні правила спілкування, мовні особливості соціальних прошарків, дискурсивні способи спілкування, знання соціальної і культурної схожості і відмінностей мови і культури, що вивчаються)			
	Здобувач володіє достатнім обсягом соціолінгвістичних знань	Здобувач володіє середнім обсягом соціолінгвістичних знань	Здобувач володіє невеликим обсягом соціолінгвістичних знань	Здобувач не володіє соціолінгвістичними знаннями
Операційно-функціональний критерій	Уміння збирати, аналізувати й інтерпретувати соціокультурну інформацію			
	Здобувач без ускладнень збирає, аналізує та інтерпретує соціокультурну інформацію	Здобувачу не завжди вдається збирати, аналізувати й інтерпретувати соціокультурну інформацію	У здобувача часто виникають труднощі під час відбору, аналізу й інтерпретації соціокультурної інформації	Здобувач не вміє збирати, аналізувати й інтерпретувати соціокультурну інформацію
	Уміння проводити аналогії і зіставлення фактів і явищ культури, що вивчається, виявляючи їх соціокультурну схожість і відмінність			
Здобувач легко проводить аналогії і зіставлення фактів і явищ культури, що вивчається	Здобувач не завжди вміє проводити аналогії і зіставляти факти і явища культури, що вивчається	Здобувач лише інколи здатний проводити аналогії і зіставляти факти і явища культури, що вивчається	Здобувач не вміє проводити аналогії і зіставляти факти і явища культури, що вивчається	

Емоційно-оцінний критерій	Уміння будувати мовну, немовну поведінку відповідно до культурних норм соціуму			
	Здобувач без ускладнень будує мовну, немовну поведінку відповідно до культурних норм соціуму	Здобувач не завжди може будувати мовну, немовну поведінку відповідно до культурних норм соціуму	Здобувачу часто не вдається будувати мовну, немовну поведінку відповідно до культурних норм соціуму	Здобувач не вміє будувати мовну, немовну поведінку відповідно до культурних норм соціуму
	Уміння пізнавати, інтерпретувати і коректно вживати соціокультурно-марковані лексичні одиниці в мові			
	Здобувач вміє легко впізнавати і коректно вживати соціокультурно-марковані лексичні одиниці в мові	Здобувач в більшості випадків може впізнавати соціокультурно-марковані лексичні одиниці, але не завжди може коректно вживати їх у мові	Здобувач рідко впізнає і коректно вживає соціокультурно-марковані лексичні одиниці в мові	Здобувач не вміє впізнавати і коректно вживати соціокультурно-марковані лексичні одиниці в мові
	Уміння вибирати і використовувати соціокультурно-прийнятну тактику спілкування			
	Здобувач вміє коректно вибирати і використовувати соціокультурно-прийнятну тактику спілкування	Здобувач не завжди вміє правильно вибрати і використовувати соціокультурно-прийнятну тактику спілкування	Здобувач рідко коректно вибирає і використовує соціокультурно-прийнятну тактику спілкування	Здобувач не здатний вибрати і використовувати соціокультурно-прийнятну тактику спілкування
	Уміння знаходити екстралінгвістичну інформацію у текстах, аудіо-, відеофрагментах			
	Здобувач легко знаходить екстралінгвістичну інформацію у текстах, аудіо-, відеофрагментах	Здобувач не завжди знаходить екстралінгвістичну інформацію у текстах, аудіо-, відеофрагментах	Здобувачу важко знаходити екстралінгвістичну інформацію у текстах, аудіо-, відеофрагментах	Здобувач не вміє знаходити екстралінгвістичну інформацію у текстах, аудіо-, відеофрагментах
	Уміння дотримуватись норм мовного етикету, прийнятих у країні мови, що вивчається			
	Здобувач дотримується норм мовного етикету, прийнятих у країні мови, що вивчається	Здобувач не завжди дотримується норм мовного етикету, прийнятих у країні мови, що вивчається	Здобувач рідко дотримується норм мовного етикету, прийнятих у країні мови, що вивчається	Здобувач не здатний дотримуватись норм мовного етикету, прийнятих у країні мови, що вивчається
	Сприйнятливості до виявлення соціокультурно-забарвленої лексики і соціолінгвістичних особливостей носіїв мови і культури, що вивчаються			
	Здобувач володіє здатністю до сприйнятливості соціокультурно-забарвленої лексики і соціолінгвістичних особливостей розмови носіїв мови і культури, що вивчаються	Здобувач не завжди виявляє сприйнятливості до виявлення соціокультурно-забарвленої лексики і соціолінгвістичних особливостей носіїв мови і культури, що вивчаються	Здобувач лише іноді виявляє сприйнятливості до виявлення соціокультурно-забарвленої лексики і соціолінгвістичних особливостей мови і культури, що вивчаються	Здобувач не володіє сприйнятливості до виявлення соціокультурно-забарвленої лексики і соціолінгвістичних особливостей мови і культури, що вивчаються
	Соціокультурна неупередженість під час інтерпретації фактів і явищ культури, що вивчається			
	Здобувач завжди виявляє соціокультурну неупередженість під час інтерпретації фактів і явищ культури, що вивчається	Здобувач не завжди виявляє соціокультурну неупередженість під час інтерпретації фактів і явищ культури, що вивчається	Здобувач часто не виявляє соціокультурну неупередженість під час інтерпретації фактів і явищ культури, що вивчається	Здобувач не виявляє соціокультурну неупередженість під час інтерпретації фактів і явищ культури, що вивчається
	Соціокультурна спостережливість			
Здобувач завжди демонструє соціокультурну спостережливість	Здобувач не завжди демонструє соціокультурну спостережливість	Здобувач лише іноді демонструє соціокультурну спостережливість	Здобувач не виявляє соціокультурної спостережливості	
Соціокультурний такт				
Здобувач завжди виявляє соціокультурний такт	Здобувач не завжди виявляє соціокультурний такт	Здобувач рідко виявляє соціокультурний такт	У здобувача відсутній соціокультурний такт	

ності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю й визначати наявність загальнокультурологічних, національно-культурологічних, країнознавчих, лінгвокраїнознавчих, соціально-психологічних, соціолінгвістичних знань, а саме: знання культури спілкування, культури усного і письмового мовлення, культурних цінностей, способів життя, етичних і моральних норм поведінки, моделей соціальних ситуацій країни, мова і культура якої вивчаються, мовних особливостей соціальних прошарків, дискурсивних способів спілкування, знання соціальної і культурної подібності і відмінностей мови і культури, що вивчаються, мовного матеріалу, лексичного фону (реалій, фонової і конотативної лексики), знання зі сфери географії, природи, історії, права, політики й економіки країни, мова і культура якої вивчаються.

Операційно-функціональний критерій вимірює активність здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю в діяльності, що орієнтована на творчий саморозвиток на основі сформованих цінностей, моральних норм, мотивацій, ідеалів, установок. Цей критерій відбиває готовність і вміння здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю використовувати отримані соціокультурні знання в різних ситуаціях оперативної діяльності, контролювати, аналізувати й оцінювати свою поведінку в конфліктній ситуації та вибирати правильну стратегію поведінки у службовій діяльності, а також здатності адаптуватись у нових ситуаціях соціально-професійної взаємодії, а саме: вміння впізнавати, інтерпретувати і коректно вживати соціокультурно-марковані лексичні одиниці в мові; збирати, аналізувати й інтерпретувати соціокультурну інформацію; здобувати із текстів, аудіо-, відеофрагментів екстралінгвістичну інформацію; будувати мовну, немовну поведінку відповідно до культурознавчих норм соціуму; дотримуватись норм мовного етикету, прийнятого в країні мови, що вивчається; вибирати і використовувати соціокультурно-прийнятну тактику спілкування; проводити аналогії і зіставлення фактів і явищ культур, виявляючи їх соціокультурну схожість і відмінності.

Емоційно-оцінний критерій виявляє міру інтелектуального осмислення й адекватного сприйняття соціокультурних цінностей та оволодіння вміннями рефлексії: наявність соціокультурної та соціолінгвістичної спостережливості, сприйнятливості до виявлення соціокультурно-зabarвленої лексики і соціолінгвістичних особливостей носіїв мови та культури, що вивчаються,

соціокультурної сприйнятливості і неупередженості під час інтерпретації фактів і явищ культури, що вивчається, соціокультурного такту, вмінь самоаналізу, слухати і чути, почуття толерантності, оцінних суджень, критичного ставлення до своїх вчинків.

Зважаючи на те, що соціокультурні компетентності неможливо перевірити за допомогою стандартизованих тестів, які використовуються для перевірки умінь, пов'язаних із розумінням змістової інформації тексту (читання / аудіювання), а також для перевірки лексико-граматичних навичок, для визначення рівня сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю проведено підбір діагностичного інструментарію відповідно до критеріїв СКК (див. Табл. 1).

За допомогою запропонованих засобів діагностики у здобувачів вищої освіти немовного профілю перевіряється наявність таких рис:

- знання історії, традицій, релігійних поглядів, освіти, політики Туреччини; системи цінностей у рідній і тюркомовній культурах, лінгвокраїнознавчої та соціолінгвістичної наповнюваності лексики; культурно-орієнтованої лексики, фразеології; соціокультурних особливостей мовної поведінки представників рідної та турецької культур, міри їх сумісності та несумісності;

- уявлень про культурно-історичні цінності, традиції та норми взаємодії представників різних соціальних груп у турецькому суспільстві, специфіку поведінки носіїв турецької мови, що зумовлено історичними традиціями та звичаями, способом життя соціуму;

- умінь адекватного інтерпретування та реагування на події і відносини відповідно до стандартів турецької культури в мовному й немовному аспектах спілкування; вибору прийнятного в соціокультурному аспекті стилю мовної поведінки в умовах міжкультурної комунікації з урахуванням особливостей рідної та турецької культур і міри розуміння їх відмінностей та збігів; зіставлення фактів іншомовної та рідної культур;

- навичок впізнавання соціокультурно-маркованих мовних одиниць і реалій, що функціонують у сфері міжкультурної комунікації, їх коректного вживання у мові; перекладу з турецької на українську та навпаки; вибору прийнятного стилю спілкування;

- готовності до спілкування, бажання та можливості вступати в активне спілкування із представниками іншої соціокультурної спільноти; соціокультурної спостережливості.

Критерії і показники сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю передбачають різну міру прояву та повноту сформованості, що зумовлює необхідність градації оцінок. У ході дослідження, спираючись на рекомендації Ради Європи, визначено такі рівні сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю за шкалою у балах: від 0 до 59 балів – критичний рівень, 60–74 – низький, 75–89 – середній, 90–100 – високий (див. Табл. 2). В узагальненому вигляді високий рівень характеризується яскраво вираженими показниками, що є присутніми й чітко виявляються під час дослідно-експериментальної роботи. Середній рівень прояву показників фіксується достатньою мірою, але кількісні та якісні параметри виявлено не повною мірою. Характеристики низького рівня такі: недостатня міра прояву показників, їх слабка визначеність. Критичний рівень характеризується незначною мірою прояву показників, що свідчить про несформованість СКК.

За результатами діагностики рівнів сформованості соціокультурної компетентності можна виявити недоліки у роботі та скорегувати процес навчання.

Висновки з проведеного дослідження. Визначені критерії та показники СКК, розроблений діагностичний інструментарій дозволяють визначити рівень сформованості соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів

немовного профілю. Перспективи подальшого дослідження окресленої проблеми полягають у розробці методики формування соціокультурної компетентності здобувачів вищої освіти навчальних закладів немовного профілю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беспалько В.П. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов / В.П. Беспалько, Ю.Г. Татур. – М. : Высшая школа, 1989. – 143 с.
2. Блощинський І.Г. Обґрунтування критеріїв і показників ефективності процесу формування адекватної самооцінки курсантів у навчальному процесі ВВЗО / І.Г. Блощинський // Наукові записки. Серія «Педагогіка і психологія». – 2001. – Вип. 4. – С. 74–76.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
4. Гуманистическая парадигма и личностно-ориентированные технологии профессионального педагогического образования / [под общ. ред. В.П. Матросова]. – М. : Прометей, 1999. – 116 с.
5. Елькина О.Ю. Подготовка будущего учителя к формированию продуктивного опыта младших школьников : дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.08 / О.Ю. Елькина. – Кемерово, 2007. – 354 с.
6. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов / Н.Г. Комлев. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1308 с.
7. Педагогика : [учеб. пособ. для студ. пед. вузов и пед. колледжей] / [под ред. П.И. Пидкасистого]. – М. : Пед. общ-во России, 1998. – 640 с.
8. Чистякова С.Н. Критерии и показатели готовности школьников к профессиональному самоопределению : [метод. пособ.] / С.Н. Чистякова, А.Я. Журкина. – М. : РАО, 1997. – 80 с.